

PROIZVODNJA I ODRŽIVI INDUSTRIJSKI RAZVOJ BEZ OKOLINSKI POSLJEDICA

Mirko Tešić, email: livnicatesic@gmail.com

„Livnica Tešić“ d.o.o. Čatrnja

Sažetak: Postojeće posljedice profitorskog industrijalizma u svijetu nije lako sanirati. Međutim, još je teže preći na novu tehnološku, ekonomsku, političku i etičku platformu života i rada. Potrebno je najpre izvršiti temeljno revediranje naučnih fundamentalnih pretpostavki i usvojenih načela, koja se odnose na postojeće društvo i svijet. Misija socijal-ekonomske i ekološke paradigme podrazumjeva uspostavljanje sklada između ljudskog bića i prirode, kroz radikalnu izmjenu vladajućeg sistema vrijednosti i preoblikovanje antropocentrične svijesti i etike u ekocentrične forme i sadržaje. Naučno-tehnološki progres počinje zapravo kad i razvoj materijalne kulture ljudi. Razvoj ljudske civilizacije, a naročito razvoj ljudske civilizacije u budućnosti, sve više će zavisiti od položaja nauke i njene primjene, a sve manje od količine uloženog rada i proste količine sredstava koja pojačavaju njegovu snagu.

Ključne riječi: društvo, svijet, ekonomija, ekologija, tehnologija,

PRODUCTION AND SUSTAINABLE INDUSTRIAL DEVELOPMENT WITHOUT ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES

Abstract: The current consequences of profiteering industrialism in the world are not easy to remedy. However, it is even more difficult to move to a new technological, economic, political and ethical platform of life and work. It is necessary to first thoroughly thorough the scientific fundamental assumptions and adopted principles, which refer to the existing society and the world. The mission of the socio-economic and ecological paradigm implies the establishment of harmony between human beings and nature, through a radical change of the ruling value system and the transformation of anthropocentric consciousness and ethics into ecocentric forms and contents. Scientific and technological progress actually begins when the development of people's material culture begins. The development of human civilization, and especially the development of human civilization in the future, will increasingly depend on the position of science and its application, and less and less on the amount of work invested and the simple amount of resources that strengthen its power.

Keywords: society, world, economy, ecology, technology,

UVOD

Dosadašnji razvoj je neodrživ⁶⁵ a budući razvoj bi trebao biti održiv, u smislu da društvo isključivo zavisi od količine resursa, a da potrošnja resursa nikako ne smije biti iracionalna i neograničena kako bi ugrozila opstanak sadašnje i budućih generacija. Održivost zavisi od prirodnih resursa sa kojima raspolažemo. Da li su oni baš neograničeni i da li ih možemo neprestalno eksploatisati? I, da li se ekonomija ne mora osvrutati na ekologiju tako da zauvijek može da raste?

⁶⁵ Neodrživ razvoj; troši resurse brže nego što se oni mogu obnoviti, proizvodi više otpada nego što ga prirodni sistemi mogu preraditi, oslanja se na udaljene izvore pri zadovoljavanju temeljnih potreba.

Da li smo dorasli odgovoru, da glavni problem leži u pitanju da li postoji politički artikulisana, ubedljiva alternative boljeg u odnosu na postojeće stanje i da li postoje dovoljno snažni sociostrukturni i politički subjekti sposobni da je ostvare. Ovo time pre, jer svi paradoksi tranzicije proizilaze iz antagonizma stvarnog i obećanog društvenog sistema, jer stvarni sistem ne omogućava realizaciju interesa i očekivanja većinske klase i slojeva, nego da selekcionišu postojeće interese u društvu i realizuje prvenstveno interese vladajuće klase. Mnoge industrije u svojim radnim procesima troše enormne količine raznih energija. Opravdano je da se mora tražiti energetska efikasnost, kako bi bio podtaknut održivi uspjeh, u većine tehnoloških projekata, koji mogu doprinijeti ekonomskoj profitabilnosti i zaštiti okoline, i to kroz ekološku, energetska-financijsku opravdanost ili efikasnost namjenski tehnologija. Sistemski cilj je biti energetska efikasna, ekonomski uspješna i okolinska prihvatljiva. Posljedice svjetske ekonomske krize su jasno ukazale na činjenicu da je neophodno razviti nove modele poslovanja. Svjetska ekonomska kriza je uticala i na izmjenu ponašanja preduzeća kada se radi o održavanju konkurentne sposobnosti. Većina mjera koje su preduzete se svodi na snižavanju troškova u funkciji održavanja produktivnosti, formiranje strateških partnerstava, ali je u središte ponovo došlo pitanje cjenovne konkurentnosti, koje je možda jedno vrijeme bilo i zapostavljeno. Novonastali uslovi poslovanja zahtjevaju novo svatanje konkurentnosti. Budućnost pripada preduzećima koja budu bila najsnalažljivija, najinovativnija i najfleksibilnija. Savremeno poslovanje podrazumjeva prestrukturiranje poslovnih funkcija. Od tradicionalnog shvatanja, opredjeljenog linearnim načinom razmišljanja, gdje su sve poslovne funkcije imale podjednak značaj, preduzeća se moraju okrenuti proaktivnom razmišljanju, koje podrazumjeva svatanje i kreiranje promjena, kao i davanje značaja onim poslovnim funkcijama koje omogućavaju preduzeću da stvori, održi i unapređuje konkurentnu poziciju na globalnom tržištu. Funkcije koje imaju strateški značaj za poslovanje preduzeća su: istraživanje i razvoj, kvalitet i marketing. Danas su poslovne organizacije postale svjesne činjenice da utiču i na društvo. Ovo saznanje ima dalekosežne posljedice. Javni interes jeste primarni interes organizacije, koji mora da se inkorporira u poslovnu politiku organizacije, a poslovna politika organizacije mora da se u potpunosti sprovede u poslovanju. Prema tome, nema tehnološkog razvoja ili je na minimumu u zemljama u tranziciji, ekonomska kriza je prouzrokovala povlačenje kvalitetnih investitora ili njihovo zamrzavanje do daljnjeg. Za domaća preduzeća nastup na međunarodnom tržištu jeste osnov tržišnog razvoja. S druge strane, domaća preduzeća se ne susreću samo s konkurencijom iz EU, već i sa konkurencijom koja dolazi iz novoundustralizovanih zemalja svijeta. Preduzeće je prostor gdje se dešavaju sve aktivnosti povezane sa proizvodnjom novog proizvoda ili modifikovanje postojećeg, odnosno finalizacija potreba za čovječanstvo. Prvo je potrebno prepoznati potrebe za novim tehnologijama. Postojeće tehnologije pokušati reparirati i prilagoditi namijeni. Zastarjela tehnologija može biti do te mjere nekorisna da ne postoji nikakvo drugo rješenje nego njena zamjena. S druge strane, ta tehnologija koristi veće količine sirovina, što otežava materijalni balans proizvodnog procesa (više nego moderna tehnologija).

1. ŽIVOTNA SREDINA BEZ OKOLINSKO NEGATIVNI POSLJEDICA

Tokom svojih aktivnosti, koje mogu biti urbanizacija ili eksploatacija, čovjek mijenja prirodno okruženje i to često tako što narušava prirodnu okolinu. Izgradnjom hidrocentrala i akumulacija, sječom šuma, pošumljavanjem, eksploatacijom mineralnih sirovina, stvaranjem deponija, emisijom gasova, nuklearnim probama i dr. čovjek utiče na promjenu čitavih područja. Kao rezultat čovjekovih aktivnosti dolazi do promjena ili narušavanja ekosistema i klimatskih promjena na lokalnom i globalnom nivou. Dakle, ljudski faktor svojim aktivnostima ima uticaj na životnu sredinu. Ovo se reflektira u smislu iskorištavanja resursa iz

iste a pri tome zanemaruje jačinu tog svog djelovanja i posljedice koje uzrokuje na taj način. Čovjek živi i djeluje u životnoj sredini, dakle u tom okruženju koje predstavlja i prostor za život u jednom širem smislu. Upravo taj prostor treba da bude okruženje koje će ne samo koristiti nego i zaštititi. Naime, razvoj industrije, savremene industrije zahtjeva konstantnu nadgradnju i načine za opstanak. Obzirom da je tema ovoga rada akcentirana na održivi industrijski razvoj bez okolinskih posljedica i zaštitu okoline onda u tom kontekstu je i akcent na zaštitu okoline kao važnog dijela životne sredine. Stoga se dalje ima definirati pojam ekosistema u okviru kojeg se definiše ekosistem prirode, kao i posljedice na ekosistem prirode usljed njihovog kontinuiranog iskorištavanje. Životna sredina, čovekova okolina ili okruženje predstavlja sve ono što nas okružuje, odnosno sve ono sa čime je direktno ili indirektno povezana čovjekova životna i proizvodna aktivnost. Prirodna sredina predstavlja blizak pojam pri čemu ovde ne moraju biti prisutne aktivnosti čovjeka niti čovjek mora imati direktnih uticaja. Ipak, u pogledu tehnološkog napretka, razvoja industrije i sve većeg uticaja čovjeka na globalnom nivou na prirodu i ekosisteme granica između ova dva termina postaje sve nejasnija.

1.1. Razvoj tehnologije usklađen prema održivosti

Analiza industrijskog razvoja pokazuje da će postizanje održivosti vjerovatno zahtijevati jače kapacitete, uz kompleksniju i informacijski intenzivnu tehnologiju. Pored toga, brzina degradacije prirodnih sistema (gubitak biološke raznovrsnosti, degradacija prirodnih resursa) dokazuje da se evolucija tehnologija ka okolinski prihvatljivoj mora dogoditi relativno brzo. U protivnom proizvodni sistemi neće biti u mogućnosti da se prilagode ograničenjima sa okolinskog aspekta. Činjenica je da u slobodno tržišnim privredama, tehnologija kao velika kompetencija pripada korporacijama, što implicira otežano kretanje privatnih organizacija prema održivosti. Postoje izuzeci, kao što su nacionalni laboratorijski sistemi većine zemalja, ali oni su relativno rijetki, i teže da se fokusiraju na posebnim zadacima, kao što je istraživanje svemira ili vojne tehnologije. One ipak mogu ispuniti ovu funkciju na više načina, iako zahtjevi mogu biti predefinisani, tako da kretanje prema održivosti postaje specifičan unutrašnji cilj organizacije. Održivost se može direktno sukobiti sa kratkotrajnim profitnim motivima. Prema svom izboru, organizacije mogu ostati profitno orijentisane, a granični uslovi mogu biti postavljeni oko njihovog ponašanja, tako da se dogodi evolucija tehnologije prema održivosti. U praksi se primjenjuje kombinacija ovih faktora. Neki kupci, zaista, zahtijevaju okolinski pogodne proizvode do stepena do kojeg mogu biti definisani, što je obično manje nego što industrijski tehnolozi ostvaruju. Proizvodne organizacije istražuju mogućnosti kojima svoja okolinska postignuća mogu kvalitativno uključiti u odluke menadžmenta. Vlade ostvaruju regulatorna ograničenja, naplatne strukture, i mehanizme tržišnih informacija (kao što je eko zona čuvanje) koji iziskuju okolinski prihvatljivo korporativno ponašanje. Ovi pokušaji su internacionalno nepovezani, supstancijski specifični i lokalizovani u prostoru. Oni još ne odražavaju sofisticiran i usklađen pokušaj da se razviju tehnologije i organizacije prema održivosti.

1.2. Primjer razvoja drvne industrije i uništavanje šuma

Dakle, kada rezimiramo ulogu ljudskog faktora u razvoju industrije, evidentno je da ljudski faktor djeluje na prostor životne sredine. Ovo se reflektira u kontekstu intencije za ostvarivanje ekonomskih ciljeva. Ti ciljevi se realiziraju učešćem u razvoju industrije. Naime, razvoj industrije kao i iskorištavanje šuma u svrhu razvoja i drvne industrije, zahtjeva upotrebu šume kao prirodnog resursa. Savremeni tokovi konstantno nameću potrebu za kontinuiranom aktivnosti čovjeka koji nastoji da prati savremene tokove. Ljudski faktor doprinosi razvoju industrije jer na taj način očekuje profit što se pozitivno emituje i na razvoj ekonomije. Međutim, u svrhu razvoja industrije iskorištava resurse životne sredine kao što su i šume. Šuma

se neograničeno upotrebljava a pri tome se zanemaruje činjenica da nekontrolisana upotreba šume može dovesti do njenog ne samo do djelimičnog nego i do potpunog uništenja zbog prekomjerne sječe. Imajući u vidu važnost šume, čovjek bi trebao šire sagledati posljedice njenog uništenja. Razvoj industrije, nastojanje da se bude dio tih aktivnosti i potreba za kontinuiranim usavršavanjem, ipak ne bi trebalo da budu prioritet u odnosu na važnost očuvanja šuma kao važnog dijela životne sredine. Čovjek bi trebao percipirati sve elemente problematike iskorištavanja a tako i važnost očuvanja šuma. Naime, treba uzeti u obzir i potrebu za razvojem industrije, jer savremeni tokovi nameću potrebu za kontinuiranim razvojem ali i neophodnost da se prostor u kojem živimo sačuva. Dakle, neophodno je da se postigne jedan balans bez negativnih posljedica ni za jednu stranu. Kako bi se to postiglo, neophodno je prvenstveno razviti širu svijest o važnosti očuvanja šuma. Ovo iz razloga što savremeni tokovi nameću potrebu za kontinuiranim razvojem industrije i u tom kontekstu se podrazumjeva i upotreba šume kao prirodnog resursa. Dakle, neophodno je da šuma kontinuirano postoji i u tom kontekstu. Njeno postojanje je važno jer je potrebna kao dio životne sredine i kao prirodni resurs u cilju razvoja industrije a na taj način i kontinuiranog praćenja savremenih tokova. Stoga je neophodan njen opstanak a to se može ostvariti njenim očuvanjem kao i širim percipiranjem u svijest, da obzirom na njenu funkciju, predstavlja važan faktor životne sredine sa svim benefitima koje nam pruža.

1.3. Prihvatnje promjena bržim inzitetom

Zemlja, njena atmosfera, hidrosfera i litosfera nalaze se u određenom stanju ravnoteže, koje se uspostavlja milionima godina i koja je određena razmenom materije i energije između ovih sfera i između planete Zemlje i njenog svemirskog okruženja. Kada se govori o životnoj sredini, to podrazumjeva da je najbolje rješenje da ostane zauvek nepromenjena, ili da je treba

vratiti u njeno početno stanje. Na planeti zemlje stanovnici stalno uvode izmjene u svojoj okolini putem izgradnje irigacionih sistema, infrastrukture, industrijske i komunalne izgradnje i poljoprivrednih radova. Potrebe rastuće populacije ne mogu se zadovoljiti bez promena u životnoj sredini, ali te promjene se moraju uvoditi promišljeno i pažljivo, naročito kada se odnose na moguće efekte koje još nije moguće potpuno sagledati. Poremećaji koje čovjek u cilju zadovoljavanja svojih potreba unosi u prirodnu ravnotežu često ne mogu dovoljnom brzinom da budu kompenzovani. Eksploatacijom fosilnih goriva ljudi iz jednog oblika i jedne sfere ubrzano premeljtaju supstance u drugi oblik i druge sfere. Uvođenje novih supstancu u sfere, često se obavlja takvim intenzitetom da se nova situacija ne može dovoljno brzo kompenzovati prirodnim efektima. Priroda se nagoni da zauzme nova ravnotežna stanja, za koje se ne može predvideti kako će uticati na ekološke sisteme.

2. ULOGA PREDUZEĆA U OČUVANJU KVALITETA ŽIVOTNOG AMBIJENTA

Kompanije preduzeća su dio društva u kome funkcionišu tako, da pored ostvarenja ekonomskih ciljeva, moraju voditi računa o uticaju koji vrše na društvo i životnu sredinu. Tehničko-tehnološka revolucija je promjenila osnovne poslovne aktivnosti i stvorila novu društveno-ekonomsku i privrednu strukturu koja se naziva: društvo znanja, informatičko društvo, digitalno društvo, digitalna ekonomija i elektronska ekonomija. Proizvod je sve što se može ponuditi tržištu sa svrhom da izazove pažnju, podstakne na kupovinu, upotrebu ili potrošnju i čime se mogu zadovoljiti želje ili potrebe potrošača na tržištu robe. U stvaranju eko-proizvoda, korporativno-društvena odgovornosti (Corporate Social Responsibility) predstavlja posvećenost kompanije/preduzeća da doprinese održivosti privrednog razvoja, saradjući sa zaposlenima, organizacijama, institucijama i lokalnom zajednicom, u cilju očuvanja proizvoda, zdravlja, kvaliteta života i životnog ambijenta. Na početku 21-og vijeka

čovječanstvo se suočava sa nekim globalnim problemima kao što su: porast zagađivanja biosfere, povećanje rizičnosti hrane, smanjenje kapaciteta izvora sirovina, smanjenje energetskih izvora, čvrsta odlučnost za ekonomski i društveni razvoj isl. Zato se budući industrijski razvoj mora bazirati na:

- Dematerijalizaciji proizvodnje da bi se njihovi izvori upotrijebili efikasno,
- Sprečavanju zagađivanja i minimizaciji otpada metodologijom čišće proizvodnje,
- Potrazi za inovacijama, sistemima okolinskog menadžmenta,
- Industrijama usklađenom sa održivim industrijskim razvojem i
- Zamjenom potrošačkog društva sa „novom potrošačkom kulturom“.

Na poslovanje korporacije/preduzeća ogroman uticaj imaju potrošači, dobavljači zaposleni i mnoge druge interesne grupe, tako da preduzeće ima obavezu da vodi računa i o njihovim interesima, a ne samo o interesima akcionara (npr. ako preduzeće ne vodi računa o očekivanjima potrošača, neće moći da proda svoje proizvode i propašće, ako ne poštuje propise zajednice izgubiće dozvolu za rad). S druge strane, akcionarima ne bi trebao pridavati mnogo veći značaj u odnosu na druge interesne grupe kompanije/preduzeća (i ako obezbjeđuju kapital za početak poslovanja korporacije/preduzeća), zato što se mnogi od njih ne vezuju za kompaniju/preduzeće čije akcije posjeduju, već sa prvim padom cijena akcija povlače kapital.

2.1. Razvoj preduzeća i njihova uloga

Najbitnija stvar koju kompanija može uraditi za društvo i privredu je pokretanje ekonomskog prosperiteta. Međutim, uspješno ostvarenje ekonomskih ciljeva preduzećima ne može biti opravdanje da zanemaruju negativne efekte koje svojim poslovanjem ostavljaju na društvo i prirodnu sredinu. Između ostalog, preduzeća su elementi društva, tako da se od njih očekuje da budu svjesna uticaja aktivnosti i da se dobrovoljno uključuju u rješavanje društvenih i ekoloških problema. Ulaganjem u unapređenje društvene zajednice poslovanje, preduzeće postaje stabilnije i predvidljivije, zato što ona kreiraju ekonomske i socijalne uslove poslovanja, u isto vrijeme izgrađuju dobru reputaciju u društvu tako da obezbjeđuje održivu konkurentsku prednost

Revolucija u tehnici i tehnologiji dramatično mijenja osnove industrijskog društva uz mnogo sofisticiranosti i spektakla, bez buke, visokih fabričkih dimnjaka i koncentracije ljudi i tehnike na jednom geografskom području. Ona je stvorila osnov za radikalnu promenu i uvela u svijet novi modus rasta i civilizacijski kontekst, koji većina autora naziva kreativnim, inovacionim društvom ili društvom znanja. Nova ekonomija, nova kompanija veće preduzeće i nova tehnologija neraskidivo su povezani i čine sinergetsku cjelinu, sa brojnim obeležjima novina.

Jedan od načina da organizacije pridobiju veliki broj korisnika i kupaca je rješavanje problema zajednice i uključivanje u zajednicu. Sve uspješne svjetske korporacije, već decenijama sprovode koncept korporativno- društvene odgovornosti, a organizacije ulažu sredstva, kako bi pomogle da se riješe problemi u društvenoj zajednici, a ta pomoć je najčešće usmjerena u školstvo, zdravstvo, sport i kulturu, umjetnost, zaštitu životne sredine.

ZAKLJUČAK

Povećano interesovanje organizacija za ulogu u društvu je uslovljeno povećanom osjetljivošću i svesti o etičkim, ekološkim problemima. Problemi zagađenja životne sredine, neprikladnog odnosa prema zaposlenima, sve težeg položaja potrošača su pojave za čije se suzbijanje razvijaju i državni i međunarodni propisi i norme. Uspostavljaju se i standardi i zakoni koji investitore i menadžere teraju da vode računa o korporativnoj društvenoj odgovornosti i

sprovedenju korporativne politike u tom pravcu. Na drugoj strani potrošači postaju sve osjetljiviji na performanse organizacija na polju društvene odgovornosti, posebno onih organizacija čije proizvode i usluge koriste. Ovi trendovi, u oblasti zakonske regulative i ponašanja potrošača, stvaraju pritisak na organizacije i zahtevaju od njih da funkcionišu na ekonomskim, društvenim i ekološki opravdanim i prihvatljivim strategijama i principima. Najveći broj istraživanja ukazuje na postojanje pozitivne korelacije tj. da profit i korporativna društvena odgovornost ne moraju da budu u suprotnosti. Ukoliko i investitori i finansijski analitičari uzimaju u obzir ekološki i društveni učinak organizacija, onda ova odgovornost omogućava organizacijama bolji pristup kapitalu. Koncept „korporativno-društvena odgovornost“ odnosi se na dobrovoljnu samoregulaciju, koju uvode organizacije, kako bi popravile određene segmente svoje organizacije, koji se mogu odnositi na zaposlene, zaštitu životne sredine ili pitanja ljudskih prava. To je koncept upravljanja organizacijom koji održava balans između ekonomskih i socijalnih ciljeva zarad „uspostavljanja viših standarda življenja, uz održavanje profitabilnosti kompanije, za ljude u i izvan kompanije“. Ovdje je bitno istaći aspekt zainteresovanih strana: organizacija treba da unapređuje svoju interakciju sa svim zainteresovanim stranama posebno sa zaposlenima, dobavljačima, klijentima i zajednicama u kojima posluje uz neke druge svjetske probleme - nerazvijenosti, nedovoljnog obrazovanja i nekontroliranog priraštaja stanovništva, što sve govori koliko su problemi ove civilizacije danas povezani. Dosadašnji razvoj je neodrživ, a budući razvoj bi trebao biti održiv⁶⁶, u smislu da društvo isključivo zavisi od količine resursa, a da potrošnja resursa nikako ne smije biti iracionalna i neograničena kako bi ugrozila opstanak sadašnje i budućih generacija. Održivost zavisi od prirodnih resursa sa kojima raspolažemo. Da li su oni baš neograničeni i da li ih možemo neprestalno eksploatisati? Sa aspekta odgovornosti prema okolini, treba imati u vidu da je osnovna svrha postojanja svake organizacije da proizvede proizvode potrebne ljudima, ali ne na štetu samih ljudi i generacija koje dolaze. Parola „**proizvodnja da, ali ne po svaku cijenu**“ mora postati imperativ ako ne želimo uništiti život na Zemlji. Iznalaženje načina da se zaštiti životna sredina, bilo inoviranjem postojećih procesa ili samih finalnih proizvoda tako da oni ne budu štetni po okolinu, mora postati zadaća cijelog svijeta i obrazac ponašanja svih kompanija u svijetu, slika br.1.

Slika br.1, Projekat LORA, laboratorija održivog razvoja,

⁶⁶ U rujnu 2015. svjetski čelnici usvojili su program UN-a pod nazivom „Promijeniti svijet: program održivog razvoja do 2030.“, kojim se uspostavlja skup ciljeva održivog razvoja kako bi se okončalo siromaštvo, zaštitio planet, osigurala zaštita ljudskih prava i zajamčio napredak za sve. Usvajanje tog programa označava povijesni pomak prema novoj paradigmi u okviru koje se nejednakosti na gospodarskom i socijalnom polju te na području okoliša pokušavaju prevladati na univerzalan i integriran način. Taj proces u cijelosti odražava europske vrijednosti socijalne pravde, demokratskog upravljanja i socijalnog tržišnog gospodarstva te zaštite okoliša. <https://lora.bioteka>.

Literatura

- [1] Tešić, M. Tešić, B. Zagađenje i tretman čvrstog otpada. Beograd – 2014.
- [2] Tešić, M. Magistrarski rad.-Zatvorenim materijalnim tokovima do smanjenih emisija u proizvodnji na primjeru „Livnice Tešić“-Travnik – 2013.
- [3] Kovačević, B. Persanilizovani održivi razvoj. Zbornik radova,xx,Međunarodne konferencije,Travnik 2019
- [4] Biočanin, R. Jusufrić, I. Korporativna društvena odgovornost u poslovnoj izvrsnosti i očuvanju kvaliteta ekološkog ambijenta. IU Travnik
- [5] Tahirović, J. Važnost zaštite šuma kao jednog od faktora u očuvanju životne sredine. IU Travnik

